

EGRY GÁBOR*

Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között a két világháború közti Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.

(MTA doktori értekezés tézisei)

I. Előzmények, szakirodalom, célkitűzés

A magyar kisebbségek történetére vonatkozó első feldolgozások a két világháború között keletkeztek. A folyóiratokban (pl. Magyar Szemle) megjelenő írások sorozatát követően nagyjából két évtizeddel az első világháború után láttak napvilágot az első összefoglaló, értékelő és nem zsurnalisztikus munkák mind Csehszlovákiáról (Borsody István szerkesztésében¹), mind a Bánságról (Jakabffy Elemér és Páll György közös kiadványa²). Az első bécsi döntést követően született meg a „hazatérő könyvek” műfaja (Jócsik Lajos, Szvatkó Pál, Ligeti Ernő, Tusa Gábor³) és a

* Történész, a Politikatörténeti Intézet igazgatója. Email: egyrgabor@phistory.hu

¹ Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938*. Budapest: Az Ország Útja, 1938.

² Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve*. Budapest: Stúdium, 1939.

³ Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940.; Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Budapest: Révai, 1938.; Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár: Fraternitas, 1941.; Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért. 20 év jellemrajza*. Kolozsvár: Minerva, 1942.

romániai magyarság történetének első átfogó bemutatása (Mikó Imre⁴). Valójában ekkor készült el Bíró Sándor művének első változata is a dualizmus kori román és a két világháború közötti magyar kisebbség helyzetének összehasonlításáról is,⁵ noha csak évtizedekkel később adták ki. Ezeknek a műveknek a közös jellemzője az állapotfelmérés igénye, illetve az, hogy – főként a területi revízió után született könyvek esetében – a Magyarországhoz való viszonyra is határozottan reflektálnak. Ugyanakkor szerzőik helyzete soha nem volt egyértelmű, a legtöbben a kormányzati szakapparátusban is dolgoztak, vagy legalábbis szoros kapcsolatban álltak ezzel a körrel, és a munkák egy része először szakpolitikai háttéranyagként született, esetenként a propagandát is szolgáló. Felhasznált forrásaik változatosak voltak, a sajtóanyagoktól a jogszabályokon és kémjelentéseken át a statisztikáig és a szociografikus megfigyelésig terjedtek.

A II. világháborút követően a téma háttérbe szorult, megjelenésére elsősorban a társadalmi haladást képviselő csoportok, politikai erők ábrázolásával nyílt lehetőség, ennek megfelelően pedig előtérbe kerültek a munkásmozgalom, valamint a visszaemlékezések.⁶ Újabb lökést a kutatásnak a Magyarságkutató Intézet 1986-os megalapítása adott, az itt készült munkák már arra törekedtek, hogy a magyar kisebbségek történetének minden vonatkozását lefedjék. Ennek megfelelően a következő évtizedek, az időközben kialakult kisebbségi magyar kutatói hálózatot is bekapcsolva, a kisebbségtörténeti kérdések sokaságára vonatkozóan hoztak új feldolgozásokat. (Az alábbiak a tézisek lezárásának időpontját tükrözik.) A csehszlovákiai telepítések és telepések kérdéséről (Simon Attila⁷), a zsidóság önszerveződésén (Gidó Attila⁸) és átalakulásán (Kovács Éva⁹), a határváltozások társadalmi

⁴ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest: Stúdium, 1941.

⁵ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Bern: EPMSZ, 1989.

⁶ Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék elindul*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1965.; Uő. *Hét próba – Szolgálatban*. Budapest: Magvető, 1981.

⁷ Simon Attila: *Telepések és telepésfalvak Csehszlovákiában*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009.

⁸ Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro Print 2009.

hatásán, a gazdasági szerveződések (Gaucsik István,¹⁰ Hunyadi Attila¹¹), a generációs váltásokon és eszmetörténeti háttérükön (Bárdi Nándor,¹² Horváth Sz. Ferenc¹³), a magyar kormányzatok magyarságpolitikájának aprólékos bemutatásán (Bárdi Nándor¹⁴), a transzszilvanizmus regionalista dimenzióján (K. Lengyel Zsolt¹⁵) át a végül két évtized múltán megszületett első magyar kisebbségtörténeti szintézisig (Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László szerkesztésében¹⁶). Az említett munkák megközelítése és módszereik rendkívül változatosak voltak, alapvetően azonban a nacionalizmuskutató modernizációs, a nemzetépítésre koncentráló irányzata határozta meg a szemléletüket. A magyar kisebbségek történetét alapvetően a – dualizmus kori domináns pozícióhoz kapcsolódó – nemzetépítő lehetőségek leépüléseként, veszteségek történeteként értelmezik, kulcsfogalmuk a kényszerközösség. Ebből következően azzal sem feltétlenül vetettek számot, hogy a kisebbségi

⁹ Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2004.

¹⁰ Gaucsik István: A magyar gazdasági szervezetek gazdasági integrációja. Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 219–240.; Uő.: Gazdaság és politika vonzásában. Adalékok Tarján Ödön pályaképehez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2010/1. 49–60.; Uő.: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elit példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011/2. 102–139.

¹¹ Hunyadi Attila: *Cooperativele minorităţii maghiare din România în perioada interbelică*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2010.

¹² Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 41–68.

¹³ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda: Pro Print, 2007.

¹⁴ Bárdi Nándor: *Tény és való*. Pozsony: Kalligram, 2004.

¹⁵ K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transylvanizismus*. München: Verlag Ungarisches Institut, 1993.; Uő.: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzsilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007.

¹⁶ Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2008.

közösség vajon miként ragadható meg a vizsgálat tárgyaként, mennyiben tekinthető valóban közösségnek és társadalomnak.¹⁷

Erre a problémára elsősorban a Közép- és Kelet-Európával foglalkozó nemzetközi kutatás reflektált, Magyarországon pedig a szociológia és az antropológia. Az utóbbi eredményei közül ki kell emelni Rogers Brubaker, Feischmidt Margit, Jon E. Fox és Liana Grancea kutatásait Kolozsváron a nacionalista politika és a mindennapi etnicitás kapcsolatáról. Könyvükben¹⁸ bemutatták nemcsak az etnicitás működését mindennapi helyzetekben, hanem azt is, hogy a nacionalista politika hatása a mindennapi körülmények között korántsem annyira egyértelmű és automatikus, mint azt a nemzetépítés koncepciója feltételezi. Brubaker alapvető jelentőségű meglátása arról, hogy az etnikai csoportok (így a nemzet kapcsán is) különbséget kell tenni az etnikai vállalkozók által használt gyakorlati kategória és az elemzésre alkalmas fogalom között. A kutató nem veheti adótnak a csoport létét abban a formában, ahogy azt a vizsgált szereplők értelmezik és megjelenítik, viszont a csoportot magát sem tekintheti homogén egésznek, amiből az is következik, hogy eljövendő nem férhet hozzá olyan jelenségekhez, mint egyéni önazonosság, csupán az erre vonatkozó reprezentációkat (bizonyos értelemben az identitáspolitikát), illetve az önazonosítás gyakorlatait (ha tetszik, a mindennapi etnicitást) ragadhatja meg. Erre épül a szakirodalomnak az az egyre növekvő áramlata (többek közt Pieter M. Judson,¹⁹ Jeremy King,²⁰ Tara Zahra,²¹ Rok Stergar²²), amely a

¹⁷ A szociológiában a kisebbségi társadalom kérdése alaposabban körüljárt problémának számít. Kiss Tamás következtetése azonban az, hogy a kisebbségi társadalom elsősorban (politikai) program, a kisebbségi társadalom építésére vonatkozó cselekvés, és maga a kisebbségi társadalom csak a többséghez való viszonyban, az etnikailag is értelmezhető egyenlőtlenségek révén ragadható meg. Lásd Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződés vizsgálatához I-II. *Pro Minoritate*, 2010/2. 3–28. és 2010/3., 3–42.; Uő: Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 2015/1–2. 30–64.

¹⁸ Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.

¹⁹ Judson, Pieter M.: *The Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.

nemzeti közömbösség (national indifference) segítségével próbálja meg leírni azt a jelenséget, hogy az egyének mindennapi gyakorlatai folyamatosan és konzekvens módon eltérnek attól, amit a nemzetépítők elvárnának és a nemzeti önazonosságból következően természetesnek tartanának.

Munkám mindezekre építve tekinti át a két világháború közti csehszlovákiai és romániai magyar kisebbség történetét az identitáspolitikai és a mindennapi etnicitás szemszögéből. Fő témáim a következők:

1) az identitáspolitikai szereplők lehetősége az összetett viszonyrendszer kihasználására, és ennek keretében saját identitáspolitikájuk kialakítására;

2) az ebből kirajzolódó köztes változatok és azok dinamikája a jól ismert nemzeti identitásváltozatokhoz képest;

3) az így kialakult közösségkép és viszonya a magyar nemzetről kialakított felfogáshoz;

4) az egyén cselekvési lehetőségei az identitáspolitikai gyakorlatokkal, mindennekelőtt az állami kategorizációval szemben;

5) az identitáspolitikai szerepe és hatása a mindennapi etnicitásra, valamint az utóbbi befolyása az identitáspolitikára;

6) végül pedig az etnicitás működése a mindennapi társadalmi interakciók során.

Mindez együtt kirajzolja nemcsak a magyar nemzet értelmezésében a két világháború közti időszakban bekövetkezett változásokat, és magyarázatot kínál a revíziót követő konfliktusra az anyaország és a visszacsatolt területek között, hanem ezen túl egyfajta társadalomtörténeti megközelítést is kínál „Trianon”-ra, vagyis a békeszerződés következményeinek differenciált bemutatását

²⁰ King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

²¹ Zahra, Tara: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2008. Uő.: 2010, *Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis*. *Slavic Review*, (69.) 2010/1. 93–119.

²² Stergar, Rok: *National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command*. *Austrian History Yearbook*, 2012. 45–58.

is segíti, a magyar történetírás „traumatikus fordulatának” kritikáját kínálva.²³

II. Módszerek, források

Az identitáspolitika fogalma önmagában meglehetősen tág, illetve túlságosan diffúz ahhoz, hogy kiindulópontként szolgáljon. Ha pusztán a nemzetről való beszédet, a nemzeti önazonosság mibenlétére vonatkozó megnyilvánulásokat tekintenénk identitáspolitikának (a nemzetépítés és Miroslav Hroch erre vonatkozó ABC-modellje alapján ez lenne a helyzet), kezelhetetlenül sok szereplőt kellene elemezni. Ezért az identitáspolitika egy leszűkített meghatározását használtam az elemzéshez. Ez arra a felfogásra épül, hogy a politika alapvetően a közösség meghatározásáról, határának megvonásáról szól (Chantal Mouffe²⁴), ugyanakkor a két világháború közti magyar kisebbségek kapcsán csak azt tekinti identitáspolitikának (vagy megengedőbb módon csak azt tekinti a feltett kérdés szemszögéből elemzésre érdemesnek), ami mögött hatékony terjesztésre alkalmas intézmények vannak. Ez értelemszerűen a politikai és anyagi eszközökkel rendelkező csoportokat állítja előtérbe, mások csak annyiban kerülnek sorra, amennyiben az előbbieket rájuk reagálva tesznek kísérletet identitáspolitikájuk formálására. Ugyanakkor a különböző szereplők (pontosabban akár belül is megosztott csoportok) viszonya még innen nézve is egyenlőtlen, a nemzetállami kormányok lehetőségei szükségszerűen jobbakként, mint a kisebbségi vagy regionális eliteké. Az utóbbiak számára sokszor leginkább a nyilvánosság állt rendelkezésre, valamint kulturális szervezetek és intézmények. Ezek közül azonban csak azokat vettem számba, amelyek intézményesen vagy személyi kapcsolatokon keresztül kapcsolatban álltak a politikai, a magyar kormány esetében a szakpolitikai döntéshozókkal is.

Az identitáspolitikai törekvéseket nem egyszerűen relacionálisan, egy-egy alteritáspárt bemutatva elemeztem, hanem összefo-

²³ Vö. Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.

²⁴ Mouffe, Chantal: *The Return of the Political*. London: Verso, 2005.

nódásukban, igaz, a budapesti kormányzatot középpontba állítva. Mindezt egyfelől az indokolta, hogy az alteritáspárok használata szinte szükségszerűen leegyszerűsítette volna az értelmezést kétoldalú viszonyok sorozatára, vagyis jórészt elrejtene a kisebbségi és többségi regionális eliték szerepét és aktivitását. Másfelől azonban egyértelmű, hogy a magyar kisebbségek és a magyar nemzetfelfogás szempontjából Budapest szerepe kiemelkedő a korszakban. Ezzel együtt a viszonyrendszert Rogers Brubaker triadikus (lakóhely szerinti állam – kisebbség – etnikai állam) viszonyrendszeréből²⁵ kiindulva vázoltam fel, hangsúlyozottan kiegészítve az általa meghatározott három mezőt egy negyedikkel, ami a kisebbségi és többségi regionális eliteket, illetve regionalista diskurzusaikat jeleníti meg. Ezzel az összefonódó viszonyrendszer is sokrétűbb lett, noha eltekintettem olyan, a kérdés szempontjából és egyébként is jelentéktelen viszonyok bemutatásától, mint például a csehek románokról alkotott képe.

Bár ennek a viszonyrendszernek a bemutatása jórészt nyilvános megszólalások alapján történt (hiszen nem a diplomáciai kapcsolatok finomságai érdekeltek, hanem az egymásról megjelenített kép és az önkép), már ennek az elemzéséhez is fontos levéltári forrásokat találtam a Népies Irodalmi Társaság, a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztályának anyagában, a Társadalmi Szervezetek Központjának dokumentumai és a Külügyminisztérium iratai között. Különösen az első három esetben volt lényeges, hogy a források betekintést nyújtottak abba is, mennyire magától értetődően törekedett a budapesti kormányzat a kisebbségi magyarok önazonosságának befolyásolására, direkt identitáspolitikára, és ennek kapcsán milyen részletekbe menően határozták meg, mit is jelentene magyarnak lenni.

Ez a kérdés meghatározó volt a kisebbségi közösségek egységes, a kisebbségi pártok révén történő megszervezésének terve kapcsán is, amit egyfelől ismét csak az említett szervezetek iratanyagára támaszkodva lehet kutatni, másfelől pedig a nyilvános megszólalásokat elemezve. Ugyanakkor az identitáspolitikai megközelítés mindkét esetben lehetővé tette, hogy a kisebbségi

²⁵ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan-Atelier, 2006. 61–81.

közösség mint az elemzés tárgya jellegével kapcsolatos problémákat kikerüljem, hiszen a közösségről alkotott kép szempontjából nem lényeges, vajon valóban egységes és társadalomként leírható csoportról volt-e szó.

Az állami kategorizáció és az egyének ezzel szemben mutatkozó cselekvőképességének feltáráshoz az államot nem egységes intézménynek fogtam fel, hanem az annak jellegére és működésére vonatkozó rivális elképzelések folyamatos küzdőterének (Sheehan és Jessop²⁶). Ebből kiindulva a kategorizációs gyakorlatok (eset-tanulmányaim az 1930-as népszámlálás, irredenták nyilvántartása és a magyar közalkalmazottak nyelvvizsgálója Romániában, kisebbségi magyar fiatalok találkozásai Magyarországgal) különbségei, amelyeket éppen az egyénnel megvalósult interakció fed fel a maguk teljességében, ezt a sokszínűséget mutatják meg. Egyúttal pedig arra is lehetőséget adnak, hogy a lehetséges és megvalósult egyéni viszonyulásmódok tartós és pillanatnyi motivációit is felmérjük, hiszen a források sokszor elmosódó körvonalú fogalmait, definícióit az egyes interakciók töltik meg változó tartalommal, azok szándékolt értelme is csak így tárható fel. Ez utóbbiak kapcsán különösen lényeges volt Victor Turner társadalmidráma-fogalma,²⁷ ami az etnikai alapú mobilizációt és annak korlátait is megragadhatóvá tette úgy, hogy az interakciók sokféleségét is képes értelmezni.

Mindehhez a források jelentős része már romániai levéltárakban lelhető fel. A bukaresti Nemzeti Levéltárban a rendőrség, a csendőrség, a Miniszterelnökség, a Propagandaminisztérium, a Belügyminisztérium iratait kutattam, a megyei levéltárakban (Temes, Maros, Kovászna, Brassó, Kolozs megyében) a megyei közigazgatás, a rendőrség és a csendőrség dokumentumait. A magyar levéltári anyagok közül a Népies Irodalmi Társaságé emelhető ki, itt található az azok a dokumentumok, amelyek lehetővé tették a

²⁶ Sheehan, James: The Problem of Sovereignty in European History. *American Historical Review*, 111. 2006/1. 1–15. Bob Jessop: *State Theory. Putting the Capitalist State in Its Place*. University Park: Pennsylvania University Press. 1990.

²⁷ A társadalmi dráma fogalmát Victor Turner alkotta meg: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1974.

Magyarországon tartózkodó kisebbségi magyar fiatalok élményeinek és azok identitáspolitikai hatásának az elemzését. Végül a népszámlálási panaszok egy részét a sajtó közölte, másik részét pedig Seres Attila gyűjtéséből használhattam, először még publikálatlan formában.

A vizsgálat harmadik szintje a mindennapi etnicitás elemzése, és egyelőre csupán aszimmetrikus összehasonlítása volt Románia és Csehszlovákia esetében. Módszertani szempontból talán ez volt a legnagyobb kihívás mindegyik közül, hiszen egy jól bejáratott szociológiai megközelítést próbáltam történeti forrásanyagra alkalmazni, anélkül hogy abból a legfontosabbat, az interjúkat és résztvevő megfigyelést reprodukálhattam volna. Kiindulópontom ebben az esetben is Brubaker és társai kolozsvári kutatása volt, az általam feltárt források értelmezését és rendszerezését azonban egy másik, azzal szorosan összefüggő tipizálás alapján végeztem el (Jon E. Fox és Cynthia Miller-Idriss²⁸). Ennek oka elsősorban az, hogy a felhasznált forrásokban megjelenő esetek szinte kivétel nélkül valamilyen konfliktus nyomán váltak láthatóvá, azonban az eredeti, Brubaker és társai által kidolgozott tipizálásnak ez csak egyetlen eleme. Ha tehát ahhoz ragaszkodtam volna, akkor ezzel leszűkítem az értelmezés lehetőségeit is. Ezzel szemben az általam átvett Fox-Miller Idriss-féle felosztás egyszerűen az etnicitással összefüggő mindennapi cselekvés társadalmi funkciója felől közelíti meg a kérdést, ennek tükrében pedig lényegtelen, hogy végső soron miért válik az láthatóvá a forrásokat létrehozók számára.

Bár szerencsére a mindennapi etnicitás vizsgálata kvalitatív, vagyis statisztikailag nem kell érvényesnek lennie, a megfelelő források kiválasztása ettől nem lesz egyszerűbb. Ahhoz, hogy az etnicitás jelentéséhez, társadalmi funkciójához közelebb kerüljünk, olyan iratokra van szükség, amelyek különböző szemszögből számolnak be valaki által etnikusnak tartott eseményekről. Szerencsére a különböző hatósági eljárások, bírósági perek anyaga éppen erre ad lehetőséget, ezek tükrében pedig a sokkal egyoldalúbb dokumentumtípusok (pl. a rendőrségi vagy közigazgatási jelentések)

²⁸ Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 2008/4. 536–563.

is kontextualizálhatóvá, tipizálhatóvá válnak. Az alsóbb szintű közigazgatás elképesztő számú ismétlődő, a nagy történelmi eseményekhez képest jelentéktelen, mindennapi és ismétlődő esetről számolt be. Ezek jól megmutatják az etnicitás társadalmi jelentőségét, szerepét és működését, anélkül, hogy ehhez a kisebbségi csoportot megint csak társadalomként kellene felfogni, ismét elkertülhetővé téve tehát az elemzés tárgyának jellegéből adódó, már említett csapdát.

Míndehhez Románia esetében a már említett levéltári anyagokat használtam fel. Az eredmények kapcsán persze óhatatlanul felmerül azok reprezentativitásának kérdése, vajon nem a kivételes eseteket próbálom-e általános érvényűnek beállítani? Statisztikai értelemben természetesen nincs szó reprezentativitásról, az anyag eleve nem teljes. Ugyanakkor kutatásaim során lényegében minden erdélyi megyéből találtam felhasználható eseteket, a mindennapi etnicitást tehát változatos társadalmi körülmények között vizsgálhattam. A vizsgált jelenségek nem korlátozódtak egy-egy szűk régióra, nem valamely jól meghatározott egyedi társadalmi háttértől függték vagy egy-egy személyhez kötődtek. A jelenség és tipikus megjelenési módjai ebben az értelemben általánosan jellemzőek voltak Romániára, ami természetesen nem azt jelenti, hogy az etnicitáshoz kapcsolódó minden interakció hasonló módon zajlott volna le. Csehszlovákiára vonatkozóan számos olyan feldolgozás állt a rendelkezésemre, amelyek hasonló kérdéseket vizsgáltak, ha nem is feltétlenül mindenre kiterjedően (Miroslav Michela,²⁹ Juraj Benko,³⁰ Elena Mannová³¹ munkái). Ezek a kérdés bizonyos vonatkozásait

²⁹ Michela, Miroslav: „A Home Should Be Home to All Its Sons”: Cultural Representations of Saint Stephen in Slovakia during the Interwar Period. In: Hudek, Adam et al (ed.), *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013, 97–110.

³⁰ Benko, Juraj: The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. 2013. 71–84.

³¹ Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.; Uő.: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter – Puttkamer,

már rendszerezetten mutatták be, bár kérdéseik nem mindig egyeztek meg az enyéimmal. Segítségükkel, valamint a magyar levéltárakban fellelhető jelentések használatával nyílt lehetőség arra is, hogy a két országra jellemző viszonyokat összevetsem egymással, ami azonban nem teljes értékű, minden elemre kiterjedő összehasonlítást jelent, hanem azt, hogy bizonyos jelenségek léte vagy nem léte és néhány azokat meghatározó tényező mindkét esetben vizsgálható.

III. Eredmények

A mindennapi etnicitás kutatása

Módszertani szempontból a legfontosabb eredmény, hogy munkám demonstrálja, miként alkalmazható történeti forrásanyagra a mindennapi etnicitás kutatása. A megfelelő forrástípus, a kellő számú eset és a vonatkozó szociológiai modellek alkalmazása lehetővé teszi, hogy kellő mélységben feltárjuk a jelenséget. Eközben a nemzeti közömbösség új, helyzetfüggő értelmezését is kínálja. Eszerint a közömbös viselkedés nem az önazonosság hiányát jelzi, hanem az adott helyzetben az önazonosítás hiányát, ami akár a következő pillanatban megváltozhat.

Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 45–67.; Uő.: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf – Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007. 203–216.; Uő.: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereiensewesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009. 245–268.

III. 1. Nemzeti képzetek és önképek

A könyv első része a magyarokról és szomszédaikról alkotott képzeteket és önképeket, valamint azok változását tekinti át, továbbá azt, hogyan vált politikailag dominánssá az egységes kisebbségi közösség eszméje és az ennek megfelelő nemzetfelfogás Magyarországon. Az I. világháború vége és Magyarország összeomlása elsősorban a magyar nemzeti közösség elhatárolásában jelentős szerepet játszó (szignifikáns) ők-csoportok számának kibővülésében és belső átalakításában hozott változásokat. Új csoportként jelentek meg a csehek, míg a románok esetében az erdélyiek helyett az ókirályságbeliek és azok vélt tulajdonságai váltak lényegessé. Ez kölcsönös volt, a magyarok korábban nem szerepeltek a csehek mentális térképén, és a románok is csak az erdélyi román elit által közvetített képet tették magukévá. Ennek megfelelően a szlovákok és az erdélyi románok köztes helyzetbe kerültek, és új szereplőként megjelentek a kisebbségi magyar közösségek is, amelyek esetében a nemzeti csoport még adottnak tűnt, de a csoportnak tulajdonított tulajdonságok már korántsem voltak magától értetődőek.

A viszonyrendszerben bekövetkezett jelentős változás ellenére az önképek és másiról alkotott képek nem változtak igazán jelentős mértékben. A 19. században kialakult sztereotípiák határozták meg a régi ők-csoportok képét (ideértve a szlovákokat is), az újak esetében pedig vagy a korábban azokkal érintkező csoportok körében kialakult elemeket vették át (a cseh magyarságdiskurzusban a feudális, oligarchikus, elmaradott Magyarország képe éppen úgy meghatározó volt, mint a románban), vagy az önkép kulcsfontosságú részének rendelték azt alá. Ez utóbbi történt az újonnan kialakuló magyarországi cseh diskurzusban, amelyik a magyarság minden szomszédjával szemben meglévő civilizációs fölénye alapvető jelentőségű képzetének ugyan nem felelt meg (hiszen a cseh polgárosult, modern, fejlett nemzet volt) ám azzal, hogy a cseheket erkölcsstelennek (vallástalannak, a keresztény magyarsággal ellentétben „liberálisnak, baloldalinak és imperialista gyarmatosítónak”) tételezték, mégis sikerült fenntartani a magyar kulturális fölény képzetét.

Ezen csak a szlovák, erdélyi román és kisebbségi magyar diskurzusok ütöttek rést, legalábbis a területi revízióig. Ezeknek az

újonnan formálódó identitásdiskurzusoknak a legfontosabb jellegzetessége a szituacionalitásuk, helyzetfüggőségük volt. Különböző elemek elfogadásával vagy elvetésével lehetővé tették, hogy képviselőik a saját csoport határát meglehetősen szabadon mozgósítsák el az ők-csoportok felé. Így a szlovák identitásdiskurzus – amennyiben a csehekkel szemben formálódott – képes volt felhasználni a magyarokkal közösnek láttatható vallásosságot, elsősorban a katolicizmust vagy a közös oszmánellenes harcokat. Az erdélyi románok, elsősorban a görög katolikus nemesi milióból érkezők, a magyar nemességet szabadságként, a magyar vármegyei rendszert megvalósult közigazgatási autonómiaként jeleníthették meg a centralizáló állammal szemben, különösen akkor, amikor az erdélyi románok felszabadításáról folytak viták. Ilyen helyzetben még az is elhangozhatott Alexandru Vaida-Voevod miniszterelnök szájából, hogy őt nem kellett felszabadítani, mert egész életében szabad volt – és itt részben a magyar nemességére utalt, azonosulva a máskor oligarchikusként, ázsiaiként megjelölt csoporttal.

Hasonló jelenségek kisebbségi magyar oldalról is megfigyelhetők voltak, és nem csak a harmincas évek végén szerepet kapott transzszilvanizmus esetében. A románok sikeresnek vélt dualizmuskori társadalomszervezése, vagy Románia Magyarországhoz képest egyenlőbbnek (demokratikusabbnak) tűnő társadalma az identitásdiskurzusban akár azonosulást is kiválthatott.

Nemzeti közösség – nemzeti egység

Az identitáspolitika másik, belső dimenziójának fontos része volt nemcsak az önkép, hanem a közösség ideális, autentikus vagy csupán legmegfelelőbb belső szerkezetére vonatkozó elképzelések csokra is. A magyar kisebbségek esetében ez annál is inkább fontos volt, mert a nemzetállam eltűnésével a nemzetépítés állami lehetőségei is beszűkültek vagy lényegében megszűntek, nem véletlen, hogy az állam és a nemzeti alapon szervezett, az államot a nemzetépítésben helyettesítő társadalom viszonya kiemelt fontosságú kérdéssé vált az identitáspolitikai diskurzusban is. A kérdés kapcsán a legizgalmasabb azonban a magyarországi szakpolitika aktív beavatkozása mind az identitáspolitikai diskurzus alakításába, mind a gyakorlati társadalomszervezési kísérletekbe. Az eszmék, tervek, közösségképek átmenetei, az átvételek és

visszahatásuk az „ők és mi” előbb vázolt viszonyrendszerében így kifejezetten konkrét politikai tartalmat is kapott, tulajdonképp szakpolitikává téve az identitáspolitikát.

A nemzeti egység témája Magyarországon is kiemelkedő jelentőségű volt, nem kis részben a világháború és persze a rákövetkező összeomlás hatására. Ennek megfelelően a kormányzat politikai diskurzusában és a szakpolitikában is kulcsfontosságú szerepet kapott, értelmezése azonban folyamatosan változott. Mindenekelőtt az egységgel azonosított társadalomszervezet és az egyes társadalmi csoportok szerepének, nemzeti jelentőségének megítélése különböztette meg egymástól az egymást követő politikai hullámokat. Bethlen István számára kétségtelenül a középosztály jelentette a legfontosabb nemzeti csoportot, míg a katolikus szociális gondolkodás alapján állók harmonikus, de hierarchikus társadalomképében az idegenek kizárása kapott szerepet. Ez utóbbi fontos eleme volt a fajvédők társadalomfelfogásának is, ők azonban ezt kiegészítették a parasztság nemzeti idealizálásával, nemzeti öntudatra ébresztésének programjával. A harmincas évek első felében, Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején ez az egyetlen politikai párton keresztül megvalósuló egységes társadalomszervezés igényével is kiegészült, immár markánsan antiliberális, antiindividualista irányba fordulva. Imrédy Béla számára a szociális reformok jelentették a legfontosabb feladatot, ehhez a katolikus szociális gondolkodásból merített. Míg a szellemében megújult, ezért áldozatot is vállaló középosztály szerepét Bethlenhez hasonlóan látta, ugyanakkor az idegenek látott csoportok kizárását is sürgette. Teleki Pál társadalmi reformprogramja hasonló volt, harmonikus közösséget képzelt el, amelyben azonban a középosztály „szolgálja” a népet, saját személyes áldozatvállalása mellett pedig a nemzeti szelleművé tett népből biztosítja utánpótlását. Ezzel együtt határozottan fellépett az idegenek látott csoportok kizárása érdekében is.

A kisebbségi közegben kezdetben a magyarországi diskurzushoz hasonló elképzelések fogalmazódtak meg, amit Csehszlovákiában újdonságként kiegészített a magyar és szlovák közösséget keresztényszocialista alapon összefogni kívánó Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) elképzelése egy harmonikus, de tagolt és antiindividualista közösségről. A Magyarországhoz való viszony, a rivális politikai szervezet kísérlete az együttműködésre a

csehszlovák pártokkal végül fellépésre készítette Budapestet. Bár a magyar kormány kezdettől fogva a csehszlovákiai magyar pártok egyesülését szorgalmazta a nemzeti egység jegyében, ez csak 1936–1937-ben sikerült. Addig Budapest az OKP elnökének személye révén befolyásolta a párt identitáspolitikai diskurzusát is. Szüllő Géza inkább a hagyományos, Bethlenével és a századelő keresztényszociális eszméivel rokonítható elképzelést képviselte, utóda, Esterházy János már a Magyarországon is egyre meghatározóbb új katolikus reformeszmék jegyében lépett fel a kisebbségi közösség egysége érdekében, Csehszlovákiát lényegében elutasította. Az egységes magyar párt egyúttal társadalomszervező erőként is meghatározta magát, közösségképe azonban inkább hierarchikus maradt, sőt, a társelnök, Jaross Andor kifejezetten felülről irányított közösségben gondolkodott.

A társadalmi átalakulás gondolata Erdélyben is jelen volt, képviselői (Kós Károly és a Magyar Néppárt) azonban hamar perifériára szorultak. Itt a társadalom átszervezésének eszméjét a budapesti szakpolitika jelenítette meg, és ösztönözte erre a szereplőket. A húszas évek végének új generációja kellett ahhoz, hogy az új társadalom igénye itt is alakot öltjön, és a harmincas évek végére, a népszolgálati eszme formájában már a kisebbségi szerveződést, a királyi diktatúrában működő Magyar Népközösséget is meghatározza.

Ennek keretében már az az új generáció töltötte be a legfontosabb pozíciókat, amelyik kezdetben az elit régi generációjával szemben lépett fel. A magyar kormány azonban kompromisszumra készítette a feleket, „megszelídítve” a fiatalokat, cserébe fokozatosan átengedve számukra a kisebbségi intézmények vezetését. Az 1940-ben megalakult Erdélyi Pártnak már ez a csoport adta a gerincét. A generációs probléma Csehszlovákiában is megjelent, csakúgy, mint a népszolgálati eszme, itt azonban az új generáció képviselői részben baloldalra indultak el, ami a magyar kisebbségi közösségből való kizárásukat vont maga után, részben pedig csak a kisebbségi intézmények perifériáján integrálták őket. Ezzel szemben az ún. aktivista, Csehszlovákiát támogató magyar politikai pártok egy olyan identitásdiskurzust képviseltek, nem is sikertelenül, amelyik a csehszlovák köztársaságpárti identitásdiskurzust magyarította, vagyis a kisebbségi magyarságot egy szocialista, haladó, az oligarchikus és irredenta Magyarországgal szemben álló közösségként jelenítette

meg. Ugyanakkor ez az identitásdiskurzus olyan mértékben elvetette a magyarországi magyarság fontos jellemzőit, mindenekelőtt a népszerű középosztályi kultúrát, és olyan mértékben támaszkodott a modernista, Magyarországon periférikus kulturális termékekre, ami már megkérdőjelezte, hogy vajon magyarnak tekinthető-e még.

Mindkét kisebbségi közösség identitásdiskurzusának kulcsfontosságú eleme volt az a felfogás, hogy a kisebbségi korszak társadalmi átalakulása közelebb hozta a közösség egységét. Az előjogokat, társadalmi válaszfalakat lebontották, a meggyengült magyar középosztály egyfelől a nép felé fordult, hogy nemzeté nevelje, másfelől helyét a népből felemelkedő és nemzeti érzelművé lett személyek vették át. Ez a felfogás – összeérve a magyarországi társadalmi reformeszmékkel és a harmincas évek európai változásaival, mindenekelőtt az integrális, befelé forduló és egységes nemzeti társadalomban gondolkodó politikai irányzatok, köztük a fasizmus térnyerésével – megeremtette az alapját annak, hogy a kisebbségi magyar közösségeket a korszellemből szükségszerűen következő antiindividualista, társadalmilag tagolt, de politikailag egységes, harmonikus nemzeti társadalmat létrehozó nemzeti megújulás úttörőinek tekintsék. Mindez szembeállítható volt a magyarországi társadalmi különbségekkel, „langyos” nemzeti érzelmekkel és főként a visszacsatolás után a kormány centralizációs politikájával. A regionalizmus tehát az autentikus nemzeti lét eszméje révén jelent meg, miközben a magyar politikusok is rámutathattak, hogy a kisebbségi közösségek jelentik a társadalmi reform útját. Így aztán a Csehszlovákiától visszacsatolt területeken működő Egyesült Magyar Párt lett Imrédy Béla pártja abban az értelemben, hogy a már megvalósult társadalomszervezés modelljeként mutathatta be, nem véletlen, hogy a párt vezetője, Jaross Andor követte Imrédyt politikai útján 1940 után is. Teleki Pál számára pedig az Erdélyi Párt jelentette azt a politikai szervezetet, amelyik az ő valódi elképzeléseit nem csak képviselte, hanem már meg is valósította.

Ezzel párhuzamosan, illetve bizonyos mértékig ezzel összefonódva zajlott az identitásdiskurzus hasonló irányú átalakulása Romániában és Csehszlovákiában a többség körében is. Romániában végül egy hasonló közösségfelfogás vált dominánssá a királyi diktatúra alkotmányos rendjében, ami arra ösztönözte a kisebbségi új generációt, hogy saját identitásdiskurzusát az önmagukat autentikus

módon megszervező nemzetek szükségszerűen konfliktusmentes egymás mellett élésére hangolja át. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az erdélyi román regionális elit identitáspolitikája is ebbe az irányba fordult, az erdélyi románokat a regáti románokkal szemben az igazi románokként, Iuliu Maniut pedig a nemzettel transzcendens módon összeforrott egyedüli vezetőként jelenítve meg. Csehszlovákiában viszont ez a közösségfelfogás mindenekelőtt a Szlovák Nemzeti Párt közegében nyert teret, és ez lett az 1939-ben kikiáltott Szlovák Köztársaság alkotmányának is az alapja, kétségtelenül befolyásolva a magyar kisebbségi identitáspolitikát is. Az önmagukat organikus és autentikus módon megszervező nemzetek egymás mellett élésének eszméje azonban itt még a húszas évek elejének OKP által hirdetett „keresztény internacionalizmusából” eredt.

A területi revíziót követően mindkét esetben felszínre törtek Magyarország és a kisebbségek különbségeiből fakadó feszültségek, amelyek regionalista jellegű törekvésekhez vezettek, és ezek az identitáspolitikában is szerepet kaptak a „felvidéki” és „erdélyi szellem” eszméjével. Ezek lényegében a kisebbségi korszak társadalmi átalakulását és demokratikus tapasztalatait tették a kisebbségi közösség önazonosságának alapjává, szembeállítva azokat a magyarországi viszonyokkal. Intézményesülni azonban ez csak Erdélyben tudott, az egykori csehszlovákiai Egyesült Magyar Pártot a kormánypárt sikerrel beolvasztotta. Mindez nem volt független attól, hogy az erdélyi regionális elit a magyar nemzeti történelem által is elfogadott külön hagyományra támaszkodhatott, és ehhez megfelelő intézményekkel is rendelkezett, míg a szlovákiai magyarok egységes regionális közösséggé csak 1918 után váltak.

III. 2. A kategorizáló állam és az egyén – esettanulmányok

A könyv második része az állami kategorizáció gyakorlatait és az egyének ehhez való viszonyát mutatja be néhány esettanulmány révén.

Magyarországi találkozások

Az első esettanulmány a Magyarországra látogató erdélyi fiatalok tapasztalatait és azok identitáspolitikai hatását mutatja be. Ebben az

esetben a kategorizáció ott jelentkezik, hogy a szereplőket a magyar kormányzat erre szakosodott hivatalnokai válogatták ki, magyarországi tartózkodásuk célja pedig a megfelelő, tehát a magyarorszáigival kompatibilis, ezért a revíziót elősegítő nemzeti önazonosság megerősítése volt. A résztvevők főként ahhoz az új kisebbségi generációhoz tartoztak, amely a népszolgálati eszme hatására az új közösség megteremtését tűzte ki célul, és éppen ez vezette a magyar kormányzatot arra, hogy megkísérelje integrálni őket a fennálló keretek közé. Magyarországi tartózkodásuk, az ehhez nyújtott segítség, illetve bevezetésük az elit körébe, annak a kompromisszumnak is a része volt, amelynek végén átvehették a kisebbségi szervezetek és intézmények vezetését. Egyúttal személyükben – tekintettel családi háttérükre – a történelmi középosztály megerősítésére is lehetőség nyílt.

A látogatók köre magában foglalta még a szociális szférából és az oktatásból nyári tanfolyamokra érkezőket is, a célkitűzés az ő esetükben is hasonló volt. Középiszkolai tanárok, szociális gondozónők, lelkészek, egyetemi hallgatók, tudományos kutatók érkeztek, az előbbi két csoport esetében főként a Székelyföldről, az utóbbiak pedig elsősorban Kolozsvár környékéről. Útjuk minden részét ellenőrizték, a kiválasztásban kulcsszerepet játszottak a magyar kormány szakpolitikusaival jó viszonyt ápoló kolozsvári értelmiségiek, csak az ő ajánlásukkal lehetett útra kelni. Magyarországon egy kijelölt helyen laktak, a nyári tanfolyamokra érkezők minden percét beosztották, minden lépésük azt szolgálta, hogy megismerkedjenek a hagyományos, 19. században létrejött nemzeti kultúrával, és aztán otthon ezt adják tovább. Az egyetemi ösztöndíjasok mozgása szabadabb volt, ők azonban elsősorban szakmai tevékenységet folytattak.

Tapasztalataik ezzel együtt egy irányba mutattak, Magyarország szinte egyöntetűen csalódást jelentett számukra. Személyes tapasztalataik távolságot, idegenséget sugalltak, a magyarországiak rendre értetlenül figyelték őket, nem ritkán pedig ellenségesen, saját jólétüket, munkájukat féltve tőlük. A magyarországi társadalmat szélsőségesen egyenlőtlennek, hierarchikusnak, kaszt-rendszerűnek tartották, és – nem függetlenül egyéni idegenségérzésüktől – a magyarországiak nemzeti öntudatát gyengének. Ebből következően nemcsak saját kisebbségi magyar közösségüket érezték igazibb, autentikusabb magyarnak, hanem

gyakran még a többségi románokat is jobb példának tartották Magyarországnál. Az ő egyenlőbb, ebben az értelemben demokratikusabb világukból még a negatív jelenségeket is többre értékelték, a korrupcióban például a nemzeti tőkefelhalmozást látták. Ennek megfelelően az utazásukat megelőző várankozást csalódás követte, az idealizált Magyarország-képük szélsőségesen negatívvá vált, hirtelen nemcsak önmagukat tartották autentikusabb magyarnak, de még a „nemzeti ellenség”-nek tekintett románokhoz is közelebb érezték magukat, teljes mértékben átalakítva a nemzetben belüli viszonyrendszert. Mindez aztán az első részben ismertetett identitásdiskurzusokban is helyet kapott.

Ezzel szemben a Csehszlovákiából érkezők más közegben mozogtak, az ő tartózkodásuk nem elsősorban kormányzati program eredménye volt, hanem személyes döntés. Társadalmi háttérük is különbözött, alsó-középosztályi és munkás vagy paraszti, falusi környezetből érkeztek. Magyarországon nagyrészt saját köreikben mozogtak, a kívülről nekik tulajdonított identitásuk azonban jelentős mértékben megváltozott a húszas évek elejéről a harmincas évek végére. Kezdetben inkább a folklorisztikus és irodalmias felvidékiség képviselőit látták bennük, a harmincas évek végén viszont már a „felvidéki szellem” és ezzel az igazi magyarság reprezentánsait. Személyes életútjuk miatt – nagy többségük Magyarországon maradt és nem értelmiségi pályát választott – ennek nem sok hatása volt a csehszlovákiai magyar kisebbségi identitáspolitikára.

Népszámlálások

A hivatalos állami etnikai kategorizáció legismertebb esete a népszámlálási adatfelvétel. Ez arra az axiómára épül, hogy az egyén nemzeti hovatartozása objektív módon megállapítható, leszűkítve azt egyetlen önazonosságra. Általában az anyanyelvet vagy a legjobban beszélt nyelvet tekintették az adatfelvétel kiindulópontjának, de éppen az 1930-as román népszámláláson külön rákérdeztek az anyanyelvre és a nemzetiségre is. Mivel a nemzeti mozgalmak vezetői már a 19. század óta a népszámlálási adatoktól várták nemzetük létszámának, területi kiterjedésének igazolását, ezért az adatfelvételt általában zajos kampány kísérte. Ez nemcsak a megszámoltakat akarta befolyásolni, hanem célja volt a vélt

visszaélések nyilvánosságra hozatala, és az adott esetben kedvezőtlen eredmények megkérdőjelezése is.

Nem volt ez másképp Csehszlovákiában és Romániában sem. Az állami propaganda ugyan a népszámlálás lebonyolításának szakszerűségét emelte ki, de a nyilvánosságból mindenki értesülhetett arról, milyen fontos a románok, magyarok, zsidók, németek lélekszámának pontos rögzítése. A propaganda célpontja általában néhány, a nyelv révén nem vagy nehezen megragadhatónak tartott csoport volt. A zsidók mindkét országban, Romániában ezen kívül az elmagyarosítottak vélt svábok és a görög katolikusok. Róluk és a zsidókról úgy tartották, hogy ők jogi értelemben sem vallhatják magukat másnak, mint zsidónak vagy romának. A népszámlálás lebonyolítását érintő panaszokból – ezek közzététele Csehszlovákiában a lebonyolítással párhuzamosan történt, és egyértelműen a népszámlálási kampány részét is képezte – meglehetősen jól kirajzolódnak mind az állami besorolások, mind pedig az egyéni reakciók és azonosulási formák egy olyan helyzetben, amikor az állam és a nemzeti aktivisták egyaránt le akarták szűkíteni az önazonosságot egyetlen, kizáró jellegű kérdésre. Ugyanakkor az is látszik, hogy az állam nevében fellépő számlálóbiztosok nem feltétlenül hivatalos elvárásoknak feleltek meg. Az állam által alkalmazott hivatalos meghatározás viszont sokkal rugalmasabbnak és befogadóbbnak bizonyult, mint a kisebbségieké. Az előbbi szinte bármiben képes volt felismerni a nem magyar etnicitás jelét, nyilván a kisebbségi népesség hivatalosan kimutatott létszámának csökkentésére, az utóbbi, noha szándéka szerint befogadó lett volna, végső soron a nyelvhez nyúlt vissza, és természetesen kizárólagosnak látta annak jelentőségét. Eközben viszont az érintettek egy jelentős része vagy valójában közömbös volt a kérdés iránt, vagy igen egyedi attribútumokra hivatkozott mint a nemzeti hovatartozása bizonyítékára, például az állampolgárságra, egy magyar feliratos szelemenre, régi cserépedényekre.

Összességében a népszámlálási visszaélések nagyságrendje sokkal kisebb volt, mint általában vélték. A nemzeti önazonosság homogén kategóriáját pedig az érintettek, köztük a megkérdezettek meglehetősen sokszínű tartalommal töltötték meg, és közben jelentős részük számára a kérdés nem volt olyan fontos, mint azt a nemzeti aktivisták remélték vagy elvárták. Bár Csehszlovákiában a munkás

és paraszti közegekben is kimutatható az a határozott nemzeti fellépés, ami Romániában inkább a középosztályi közeget jellemezte, nem véletlen, hogy az állam képviselői, de főként a kisebbségi identitáspolitika szereplői a népszámlálást társadalmi drámának szerették volna láttatni, ezzel kikényszerítve a végső azonosulást a közösséggel. Ez azonban ekkor még nem volt igazán sikeres. Azok között, akik számára a nemzeti önbevallás „természetes” volt, nem igazán jelentkeztek gondok, a nemzeti értelemben kevésbé tudatos csoportok esetében viszont a magyar nemzetiségi önbevallás elmaradt a magyar szereplők várakozásától.

Irredenták és nyelvvizsgálók

Kevésbé megragadható az állami besorolás tartalma abban az esetben, ha nem nyilvános formában történt, vagy ha egy látszólag rögzített meghatározás tartalma vált bizonytalanná. Az előbbire példa az irredenta fogalma és az irredenták nyilvántartása a román állambiztonsági szervek részéről, az utóbbira a romániai kisebbségi tisztviselők 1934–1935-ös nyelvvizsgálói.

Bár a kétféle kategorizáció látszólag más társadalmi csoportot célozott meg, az irredenták nyilvántartásának egyik fontos tanulsága éppen az, hogy a román állam képviselői számára a magyarság alapvetően a szabad pályákon működő középosztályt és az elitet jelentette. A nyilvántartásban alig szerepelnek parasztok és munkások. Ez persze teljes mértékben megfelelt annak a középosztály-központú közösségfelfogásnak is, ami a magyar és bizonyos értelemben a román identitáspolitikát is jellemezte. A nemzeti csoport lényegében a nemzetépítők csoportjával volt azonos. Ez a középosztályi csoport viszont – ha nem is személyében, de társadalmi háttérét tekintve – nagyrészt megegyezett a kisebbségi tisztviselők csoportjával, akik szintén a széles értelemben vett középosztályba tartoztak.

Az irredenta fogalmának leszűkítéséhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy a fogalom látszólagos egyértelműsége a gyakorlati használatban teljességgel eltűnt – olyan „gumifogalom” vált, amely mindent és semmit is jelenthetett, a használója szándéka szerint. Ez természetesen teret nyitott az önkényes használatnak, csakhogy nem csupán egy irányba. Ahol a helyi román elit tagjai és a magyarok közt jó viszony alakult ki – és ez elég

gyakori volt –, ott éppen a kisebbségek érdekében használták ki a fogalom rugalmasságát. Bár az irredenta minősítéstől (ami ebben a formában nem sokkal jelentett többet, mint azt, hogy valaki magyar középosztálybeli, vagy valamikor bármilyen okból erőszakkal lépett fel az állam képviselői ellen) soha nem lehetett megszabadulni, következményei sokkal inkább függték az illető társadalmi kapcsolatrendszerétől, mint az állambiztonság paranoiájától. A következmény persze leginkább az volt, hogy a – hivatalos irredentaellenes diskurzus mellett – lokális szinten, az ehhez kapcsolódó állami gyakorlat rendkívül változatos lehetett a helyi társadalomtól függően.

A kisebbségi nyelvvizsgák esetében a nyelvtudást az állammal való azonosulás jeleként fogták fel az egyik oldalról, a másik oldalról pedig a magyar nemzeti önazonosság számára problémás jelenségként. A vizsgázók nemzeti hovatartozása lényegében megváltoztathatatlan maradt, de az már rajtuk múlt, miként reagálnak erre a helyzetre. Milyen elvárásokat feltételeznek, milyen módon jelenítik meg tisztviselői lojalitásukat és kisebbségi mivoltukat?

A vizsgák során a domináns önazonosítás a tisztviselői lojalitás hangsúlyozása, az etnikai jegyek jelentőségének kisebbitése volt. A tisztviselői lojalitás viszont nem csupán a nyelvtudást jelentette – annál is kevésbé, mert az a vizsgázók esetében ritkán felelt meg az elvárásoknak –, hanem az állam modernizáló céljaival való azonosulást, illetve az állami tisztviselők középosztályi életmódjának megfelelő életvitelt. Ezért cserébe a kisebbségi tisztviselők is számíthattak társaik szolidaritására, ami a nyelvvizsgák utóéletében is szerepet játszott. A bukaresti kormány ugyanis menet közben a tisztviselők hátrányára változtatott az értékelés szabályain, a kormány megyei képviselői, a politikai kinevezettnek számító prefektusok viszont mindent megtettek azért, hogy „elszabotálják” az új értékelést. Végül változatos technikákkal és forrásokkal adatolhatóan tisztviselők százait mentették meg, ami a forrásokkal nem lefedett megyék és települések beszámításával megalapozza, hogy a valamiképp megvédett kisebbségi tisztviselők számát ezres nagyságrendűre becsüljük. Sőt, végül azok egy részét is megtartották állásukban, akiket még az eredeti elbírálási mód alapján is eltávolítottak volna. Bár a kisebbségi tisztviselők csoportja ettől még periférikus maradt, több ezres csoportjuk és sikeres betago-lódásuk a

köztisztviselők testületébe, valamint román társaik és feletteseik tetteiben megmutatókozó segítőkészsége ismét csak azt mutatja, hogy az állam nemzetiesítő retorikája ellenére lehetséges volt helyet találni annak keretei között és informálisan ugyan, de ellensúlyozni a hivatalos nemzetiesítő politikát. A vizsgázók valóban szerény nyelvtudása pedig egyértelműen arra utal, hogy ez azzal is együtt járt, hogy az állam saját – például a nyelvhasználatra vonatkozó – szabályainak sem szerzett érvényt minden körülmények között.

III. 3. Mindennapi etnicitás a két világháború között

A kötet harmadik része a mindennapi etnicitás vizsgálatára vállalkozik. Ezen belül bemutatja a nemzeti beszédmód jelenlétét és szerepét a mindennapokban, a nemzet rendkívüli és mindennapi megjelenítését, előadását, ide értve a nyelvi tájkép változását és a nemzeti jellegű fogyasztást is. A nemzeti alapú választást viszont csak röviden vizsgálja, mivel ez leginkább az intézményes – és ezért a hivatalos identitáspolitikához kötődő – körre korlátozódott.

A nemzeti beszédmód meglehetősen elterjedt volt a mindennapokban is, akár a hivatalok, akár a magánemberek megnyilatkozásait nézzük. Jól látszik azonban tudatos használata egyéni, de korántsem nemzeti célok elérésére is, mint ahogy az is, hogy az állam valójában saját magának tartja fenn annak meghatározását, mikor legitim és mikor nem ez az érvelésmód. Számos esetben az állami tisztviselők elutasítják a nemzeti beszédmódot, köztisztviselői szolidaritásra, a zavartalan és szakmai működésre hivatkozva. Az is fontos megállapítás, hogy a nemzeti beszédmód, sokszor a bukaresti állami szervek részéről is, az erdélyi viszonyokban való tájékozatlanságot jelzi, például amikor a régióban bevettnek számító, az Ókirályságban nem létező intézmények – önkéntes tűzoltóság – románosítását követelik a helyiektől, akik ezt visszautasítják vagy elszabotálják.

A nemzeti beszédmód tehát legalább annyira lehet a tudatos alkalmazkodás, mint az átélt azonosulás jele. Ezzel együtt itt a legkönnyebb megragadni az identitáspolitikai diskurzus hatását, akár a kisebbségekről való beszédben, akár az erdélyi és regáti románok közti különbségeket finoman vagy határozottan etnicizált módon megjelenítő beszédmódban.

A mindennapi etnicitás mindegyik típusa kapcsán kimutatható, hogy a két évtized folyamán eltolódtak a magán- és a közélet határai. Nemcsak az állam, hanem a nemzeti kisebbségek képviselői is egyre több szférában, egyre több gyakorlat esetében szeretnék meghatározni és normatív módon érvényesíteni az általuk megfelelőnek és nemzetinek látott viselkedést. A viselettől és az italok fogyasztásától a hagyományos ünnepekör eseményein keresztül a háztartások belső és külső díszítéséig válnak kérdéssé a bevett gyakorlatok. S habár az új normák elfogadása nem automatikus, az egyértelmű, hogy a magánszféra összezsugorodik, részben pedig „nemzetiesítődik”.

Ez persze a fogyasztásban mutatkozik meg a leglátványosabban, viszont a nyelvhasználat kapcsán érhető tetten a leginkább az, hogy ez nem csak a kisebbségeket érinti, hanem a románokat is. Az ő rossz nyelvhasználatuk, gyanús gyakorlataik is kihívták az állami vagy társadalmi ellenőrzés igényét és szándékát. A hatóságok legalább olyan elszántan próbálták megváltoztatni a reklámok vagy étlapok rossz románságát, megszüntetni az ország elmaradottságának kereskedelmi célú felhasználását (például egy motorkerékpárt azzal reklámozva, hogy az még a román utakat is túléli), mint a kisebbségi nyelvű cégtáblák túlzottan nagyméretűnek ítélt feliratait.

Ezzel együtt a két világháború közt az ilyen esetek legfontosabb jellemzője az egyik szereplő idegensége az adott közegben, ami együtt jár a szokások – ide értve a nemzetiesítéshez kapcsolódó helyi kompromisszumokat is – ismeretének hiányával. Gyakori, hogy az ebből eredő panaszokra, hivatalos eljárásra a többi hatóság háritással reagál, és elfekteti az ügyet a megvádoltak elleni fellépés helyett. Ez igaz a nyelvhasználatra is, a hivatalos román nyelv alkalmazásában gyakran tetten érhető – nem egyszer kényszerű, de mindig a szóbeliségre korlátozódó – engedményekre is, amelyek rendre az újonnan érkezők, a helyi viszonyokat nem ismerők számára jelentenek gondot.

Az idegenség egyik elemének tekinthető, ahogy a hivatalos etnikai és a tényleges, lokálisan érvényes társadalmi hierarchia közt meglévő különbséget kifejezésre juttatják a konfliktushoz vezető és a mindennapi etnicitás körébe tartozó gyakorlatok. A régi hierarchia továbbélésének legfontosabb tere az erdélyi magyar és román középosztály közös mindennapi kultúrája, annak közismert gyakorlatai voltak. Mulatozás, cigányzene, vadászat, sport, könnyed

színházi előadások vagy éppen a budapesti rádióműsor élvezete. A regáti románok számára olyan mértékben idegen volt ez a közeg, hogy az erdélyiek bármikor kifejezésre juttathatták az ő idegenségüket azzal, ha magyarul kezdtek beszélni a társaságban, vagy együtt mulattak a magyar „urakkal”. Mivel azonban ugyanezekre a gyakorlatokra egyúttal a magyar etnicitás megjelenítőiként is hivatkoztak az identitáspolitikai diskurzusban, ezzel a gyakorlatban, mindennapi szinten is létrejött az a fajta dinamikus regionalizmus, ami a diszkurzív szint fontos jellemzője volt. Az erdélyi középosztály közös kultúrája ebben az értelemben magának a transzszilvanizmusnak is a társadalmi tere, mindennapi gyakorlatainak összegzője volt, olyan közeg, ahol dinamikusan mozogtak a határok románok, magyarok, erdélyiek és kívülállók között, folyamatosan újrarajzolva a nemzetek határait is.

Ez nagyon lényeges különbség volt Csehszlovákiához képest, ahol ugyanúgy létezett a középosztályi kultúra, csakhogy az állam végül sikeresen stigmatizálta azt. A közös középosztályi kultúra magánüggyé vált, nyilvános megjelenítése (például a himnuszénekítés) legfeljebb etnikailag homogén – szlovák – közegben volt elfogadható a csehekkel szembeni határmegvonás szándékával. Ugyanakkor itt a társadalom alsóbb részében jött létre egy sor olyan közös, elsősorban nem etnikaként értett gyakorlat, amit aztán a visszacsatolás után a magyarországiak értettek idegennek, csehnek.

Fontos tanulsága mindennek az is, hogy a magát előszeretettel egységesnek feltüntető nemzetiesítő állam valójában rendkívül összetett és megosztott, nem kis részben ez tette lehetővé azt is, hogy a nemzetiesítés helyben egészen mást jelentsen, az adott hely társadalmától függően. Az egyes állami szervek és szintek rivalizálása, különböző felfogása államukról (például a bíróságok hajlamosak voltak az egyenlő polgári jogokon alapuló jogállam szellemében felmenteni a nemzetállami szemlélet alapján irredentizmussal vádoltakat) vagy éppen a falusiak „eredendő barbárságáról” (ezt egy-egy kocsmai verekedés esetében sokkal inkább tartották az erőszak forrásának, mint a nemzeti rivalizálást), továbbá az állami szervek eltérő gyakorlatai ott, ahol az alkalmazott fogalmak kiürítése vagy bizonytalansága ezt lehetővé tette, megmutatja, hogy a nemzetiesítés sem értelmezhető a konkrét gyakorlatok bemutatása nélkül. Nagy-Románia a nemzeti

kisebbségek tényleges helyzetét, lehetőségeit tekintve sokkal inkább volt – úgymond – „patchwork”-jellegű, mint homogén, nemzetiesítő és elnyomó állam, bármit is mondtak a jogszabályok és miniszteri rendelkezések, illetve a kisebbségi sérelmi diskurzus.

Míndez azonban nemcsak a magyar kisebbségek helyzetét érintette, hanem a visszacsatolást követő magyar–magyar találkozásokot is. Az ismét megjelenő és nem ritkán ismeretlen magyar állam egyfelől a románhoz hasonlóan érzéketlen volt a helyi viszonyok iránt. Másfelől – a kisebbségi magyarok sorsáról csak szenvedéstörténetként beszélő irredenta propaganda és a revíziós lelkesedés közepette – nemcsak egyszerű lojalitást várt el az újra Magyarországon élő magyaroktól, hanem azt is, hogy saját élettörténetüket kizárólagos módon egyéni szenvedéstörténetként beszéljék el. Magyarországi iránti lojalitásukat is csak ezzel igazolhatták, miként azt a nemzethűségi eljárások is mutatták, sőt a régi társadalmi gyakorlatok, például a protekció is csak ezen az alapon tűnt működőképesnek. A visszacsatolt területeken a visszacsatolást megelőző időszakban kialakult és a szenvedéstörténetnek ellentmondó viszonyokat el kellett hallgatni. Nem csak Románia esetében, ahol ezek lényegében kizárólag informális módon léteztek. Hiába volt a csehszlovák állam sokkal strukturáltabb, mint Románia, biztosított jogi formába öntve szélesebb körű önkormányzati jogokat helyi közösségeinek, és hiába rendelkezett tekintélyes erővel a csehszlovákista politikai aktivizmus, vagyis hiába voltak ott ezek a kompromisszumok sokszor teljesen formálisak és legálisak, ezeket sem lehetett nyilvánosan vállalni, csak elfojtani.

A „trianoni trauma”

Amíg tehát az ország szétesése, a kisebbségi sors nem volt homogén élmény – még akkor sem, ha tekintélyes társadalmi csoportok számára egyértelműen megrázkódtatással járt –, a revízió bizonyos értelemben már igen, hiszen tabusítani kellett a megélt kisebbségi sors sokszínűségét. A „trianoni trauma” tehát pszichológiai jelenségként 1919-ben még legfeljebb részleges lehetett, a többség számára Magyarországon és a szomszédos államokban is inkább csak kiheverhető sokk, noha a revíziós propaganda és az identitáspolitikai diskurzus már ettől kezdve

törekedett rá, hogy egységesen, mindenki számára traumatikus élményként jelenítse meg. A kisebbségi sorsot azonban paradox módon éppen a revízió tette traumatikussá, hiszen elfojtásra kényszerített, és megkövetelte azt is, hogy az egyéni élettörténeteket immár traumaként beszéljék el. Ez azonban már nem szociálpszichológiai trauma volt, hanem kulturális trauma, olyan, a kollektív önazonosságot érintő fejlemény, amely elsősorban aktív identitáspolitikai szereplők mediálása révén válik elfogadottá, még akár úgy is, hogy nincs tényleges alapja. Ezt a kulturális traumát aztán a II. világháború végén az erdélyi középosztályi világ szétesése és a haladó Csehszlovákia magyarokkal szemben elkövetett „árulása” cementezte be.

Felhasznált irodalom

- Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék elindul.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1965.; Uő. *Hét próba – Szolgálatban.* Budapest: Magvető, 1981.
- Bárdi Nándor: *Tény és való.* Pozsony: Kalligram, 2004.
- Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 41–68.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2008.
- Benko, Juraj: The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History.* 2013. 71–84.
- Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940.* Bern: EPMSZ, 1989.
- Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938.* Budapest: Az Ország Útja, 1938.

- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2006. 61–81.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: *Everyday nationhood. Ethnicities*, 2008/4. 536–563.
- Gaucsík István: A magyar gazdasági szervezetek gazdasági integrációja. Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 219–240.
- Gaucsík István: Gazdaság és politika vonzásában. Adalékok Tarján Ödön pályaképehez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2010/1., 49–60.
- Gaucsík István: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitek példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011/2. 102–139.
- Gidó Attila: Úton. *Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro Print 2009. Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánási magyarság húsz éve*. Budapest: Stúdium, 1939.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda: Pro Print, 2007.
- Hunyadi Attila: *Cooperativele minorităţii maghiare din România în perioada interbelică*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2010.
- Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940.
- Judson, Pieter M.: *The Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.

- K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transylvanismus*. München: Verlag Ungarisches Institut, 1993.
- K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007.
- King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződés vizsgálatához I-II. *Pro Minoritate*, 2010/2. 3–28. és 2010/3. 3–42.
- Kiss Tamás: Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 2015/1–2. 30–64.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2004.
- Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár: Fraternitas, 1941.
- Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.
- Mannová, Elena: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 45–67.

- Mannová, Elena: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf – Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007. 203–216.;
- Mannová, Elena: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereienswesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009. 245–268.
- Michela, Miroslav: „A Home Should Be Home to All Its Sons”: Cultural Representations of Saint Stephen in Slovakia during the Interwar Period. In: Hudek, Adam et al (ed.), *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013, 97–110.
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest: Stúdium, 1941.
- Mouffe, Chantal: *The Return of the Political*. London: Verso, 2005.
- Sheehan, James: The Problem of Sovereignty in European History. *American Historical Review*, 111. 2006/1. 1–15. Bob Jessop: *State Theory. Putting the Capitalist State in Its Place*. University Park: Pennsylvania University Press. 1990.
- Simon Attila: *Telepesek és telepesfalvak Csehszlovákiában*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009.
- Stergar, Rok: National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command. *Austrian History Yearbook*, 2012. 45–58.
- Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Budapest: Révai, 1938.

Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért. 20 év jellemrajza*. Kolozsvár: Minerva, 1942.

Turner, Victor: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1974.

Zahra, Tara: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2008.

Zahra, Tara: Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*, (69.) 2010/1. 93–119.